

مطالعه مقولات سیاست اجتماعی در کتب فارسی مقطع ابتدایی نظام آموزشی ایران

علی اصغر سعیدی^۱

فاطمه قرآن کیش^۲

چکیده

هدف پژوهش حاضر دستیابی به میزان طرح مقولات سیاست اجتماعی در کتاب‌های درسی، نوع شناختی که این کتب از سیاست اجتماعی به دانش‌آموزان می‌دهند و پاسخ‌دهی به این سؤال است که چه اصول و رهیافتی رسمی از سیاست اجتماعی در این کتاب‌ها وجود دارد. بدین منظور، به تحلیل محتوای کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی به لحاظ مقولات سیاست اجتماعی و میزان ارتباط آنها با گروه‌های هدف و نهاد اجتماعی خانواده پرداخته شده است. برای اعتباربخشی به کار، تمام کتاب‌های راهنمای معلم (فارسی) سال‌های اول تا پنجم ابتدایی بررسی دقیق شده‌اند. بر اساس یافته‌های تحقیق، در کتاب‌های فارسی ابتدایی، فصولی با عناوین نهادها، بهداشت، دانشمندان و محیط زیست توانسته‌اند به نهاد خانواده، مدرسه و موضوعات آموزشی، بهداشتی و برخی مسائل مرتبط با محیط زیست بپردازند؛ اما درباره سیاست اجتماعی به صورت منسجم و هدفمند در کتاب‌ها بحث نشده و به ارتباط و انسجام موضوعات مختلف سیاست اجتماعی و تأثیر متقابل آنها بر یکدیگر اهمیتی داده نشده است. همچنین موضوعاتی چون همدلی و همدردی با نیازمندان و کمک به مظلومان در کتاب‌ها تحت عناوین مختلف آمده‌اند. در کل، موضوعات سیاست اجتماعی در چارچوب تبلیغ فردگرایی و آزادی فردی و با رهیافتی فردگرایانه به دانش‌آموزان معرفی شده‌اند. به نظر می‌رسد اصل انتخاب فردی در موضوعات مختلف اجتماعی، رهیافت رسمی سیاست اجتماعی مطرح شده در کتاب‌هاست که معنایی اخلاقی، معنوی دارد و بایدها و نبایدهای ارزشی را دربرمی‌گیرد.

واژگان کلیدی: سیاست اجتماعی، نهاد آموزش و پرورش، مقولات سیاست اجتماعی، گروه‌های هدف، نهاد خانواده، آزادی فردی.

۱. دانشیار دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران. saeidi@ut.ac.ir

۲. کارشناس ارشد برنامه ریزی رفاه اجتماعی.

تاریخ دریافت مقاله ۹۰/۱۲/۶ پذیرش نهایی ۹۳/۷/۱۶

مقدمه

سیاست اجتماعی مجموعه اقدامات معین و خط‌مشی‌هایی است که دولت‌ها برای تحقق اهداف ازپیش‌تعیین‌شده در یک زمان معین برای کاهش نابرابری و بهتر کردن شرایط زندگی افراد جامعه اعمال می‌کنند.

شناخت و آگاهی دانش‌آموزان از ارزش‌های برابری و نابرابری، نیازها، انتظارات اجتماعی و استانداردهای فرهنگی، که بخش محوری اصول سیاست اجتماعی در آنهاست، از سنین پایین و سال‌های آغازین مدرسه شروع می‌شود و رفته‌رفته آنها این انتظارات، ارزش‌ها و نیازها را به صورت مفاهیمی استاندارد در مورد خود درونی می‌کنند و به کار می‌گیرند. کتاب‌ها و مطالب درسی، به‌مراتب نقشی بیش از انتقال صرف اطلاعات به کودکان برعهده دارند. محتوا و مضامین مطالب درسی در لایه‌های آشکار و پنهان خود می‌تواند استانداردهای قابل‌قبول رفتار را به‌صورتی بسیار ظریف از طریق متون درسی به کودکان آموزش دهد و در ذهن آنها انتظارات یا نگرش‌های مثبت و منفی ایجاد کند. در این میان، کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی از کتاب‌های اساسی هستند که باید ایفاگر نقش‌ها و فعالیت‌های گوناگون برای تحقق اهداف زبان‌آموزی، ارزشی و نگرشی، نگارشی، املائی، ادبی و مهارت‌های زندگی باشند تا دانش‌آموز را برای زیستن متعالی و شناخت درست و دقیق زبان و فرهنگ و ادبیات آماده کنند.

بنابراین، اصول و مفاهیم سیاست اجتماعی از طریق نهاد آموزش قابل‌انتقال و نهادینه شدن است. موضوعات و گروه‌های هدف سیاست‌های اجتماعی با تحلیل محتوای متون آموزشی بررسی می‌شود و از این طریق می‌توان رهیافت رسمی سیاست اجتماعی موجود در کشور را دریافت. وجود مفاهیم مرتبط با سیاست اجتماعی در کتاب‌های درسی نشان‌دهنده بستری است که برای سیاست‌گذاری‌ها فراهم می‌شود. آرمان‌ها و ایده‌ال‌های

سیاست‌گذاران و مؤلفان کتب خودش را در قالب تصاویر و متن درس‌ها نشان می‌دهد از این رو، تحلیل محتوا در کتاب‌های آموزشی از منظر مطالعه چگونگی پرداختن به مفاهیم محوری سیاست اجتماعی، نه تنها برای ارزیابی نهاد آموزش ضرورت دارد، بلکه این مطالعات می‌تواند به موفقیت سیاست اجتماعی و هدف اصلی‌اش که همانا کاهش میزان نابرابری است یاری رساند.

هدف اصلی این تحقیق فهم چگونگی ارائه موضوعات سیاست اجتماعی در کتب فارسی مقطع ابتدایی و تحلیل آن است. تلاش این پژوهش دستیابی به میزان مطرح شدن سیاست اجتماعی، نوع شناخت از آن در کتاب‌های درسی و اصول یا رهیافت رسمی سیاست اجتماعی در این کتاب‌هاست.

پرسش‌های پژوهش

در این پژوهش پرسش‌هایی بدین شرح مطرح است:

- موضوعات سیاست اجتماعی چگونه و به چه میزان در این کتاب‌ها بازتاب می‌یابد؟
- موضوعات سیاست اجتماعی در خصوص هر یک از گروه‌های خانواده، کودکان، جوانان، سالمندان و معلولان در کتب درسی فارسی ابتدایی چه میزان نمود می‌یابد؟
- چه اندیشه یا اصولی در پس سیاست‌گذاری اجتماعی مورد توجه در این کتب درسی قرار دارد؟

سیاست اجتماعی

سیاست اجتماعی نخست موضوعی علمی است که باید درباره آن پژوهش و مطالعه کرد و دوم اینکه سیاست‌های اجتماعی بر جهان واقعی تأثیر گذارند. دولت، اقتصاد و سازمان‌های

داوطلبی هر یک سیاست‌هایی دارند که افراد و خانواده‌ها، آنها را تجربه می‌کنند. بنابراین، اصطلاح سیاست اجتماعی علاوه بر اشاره به اصول علمی و مطالعات دانشگاهی به اقدامات جمعی در جهان واقعی مرتبط است و برای توصیف همه برنامه‌هایی به کار می‌رود که هدفشان بهبود رفاه انسانی و نیز برآورده کردن نیازهای انسانی در زمینه موضوعات آموزش، بهداشت، مسکن، اشتغال، مراقبت محله‌ای و محیط زیست است (بلک مور، ۱۳۸۵: ۳۰۴).

مفاهیم و اصول سیاست اجتماعی

اصول سیاست‌گذاری اجتماعی، زیربنای سیاست‌گذاری‌های رفاه اجتماعی، خدمات بهداشتی و درمانی، آموزش و نظیر اینها را تشکیل می‌دهد؛ برای مثال در یک خط‌مشی ممکن است اصل برابری در اولویت باشد و در دیگری بر انتخاب یا آزادی تأکید شود. برابری، نیاز، آزادی و حقوق از مفاهیم و اصول مهم سیاست اجتماعی هستند. واژه «اصول» معانی مختلف اما مرتبط دارد. در مرحله نخست می‌توان گفت یک اصل ممکن است معنای اخلاقی و معنوی داشته باشد و بایدها و نبایدها را دربرگیرد. بیشتر سیاست‌گذاری‌های اجتماعی یک عنصر دستوری دارند؛ یا به قصد تأثیر بر جامعه، یا رفتار افراد همسو با ارزش‌های جامعه طراحی شده‌اند.

شیوه دیگر، تعریف و ملاحظه اصول به‌مثابه قواعد است. هر نظام رفاهی یک بوروکراسی رفاهی خلق می‌کند. استفاده‌کنندگان تحت تأثیر این قواعد قرار می‌گیرند؛ برای مثال، حایز شرایط بودن برای دریافت خدمت یا مستمری از قواعدی حقوقی نشئت می‌گیرد که بر افراد منتفع تأثیر می‌گذارد.

سوم اینکه، اصول سیاست‌گذاری اجتماعی به اندیشه‌ها و نظریه‌هایی اشاره دارد که زیربنای سیاست‌گذاری اجتماعی محسوب می‌شوند. این تعریف همپوشانی زیادی با اصول به‌مثابه قضاوت‌های اخلاقی دارد، اما ممکن است نظریه‌هایی درباره سیاست‌گذاری اجتماعی داشته باشیم که بر پایه اخلاقیات یا قضاوت ارزشی استوار نشده باشند؛ مانند سلسله اصولی که بنتام در مورد مکتب اصالت فایده در اوایل قرن نوزدهم ارائه کرد (بلک مور، ۱۳۸۵: ۲۹-۳۴).

گروه‌های هدف در سیاست‌های اجتماعی

در مجموعه سیاست‌های اجتماعی، سیاست‌های ناظر بر کودکان، جوانان، سالمندان، معلولان، مهاجران و زنان به عنوان گروه‌های مهم در سیاست‌گذاری‌های اجتماعی وجود دارد^۱. سیاست‌های ناظر بر موضوعات سیاست اجتماعی مانند آموزش، مسکن، بهداشت و غیره و سیاست‌های ناظر بر گروه‌های هدف با یکدیگر رابطه‌ای تعاملی و تنگاتنگ دارند؛ مثلاً مسائل مربوط به بزهکاری کودکان و خدمات دادگاهی کودکان و جلوگیری از خشونت علیه کودکان جزء سیاست‌های کودکان است اما این اشتباه است که تصور کنیم سیاست‌های کودکان تمام سیاست‌های اجتماعی مربوط به کودکان را پوشش می‌دهد. کودکان زمان زیادی را در کنار خانواده و در یک خانه (مسکن) سپری می‌کنند و در عین حال دومین نهاد اجتماعی شدن آنها مدرسه است که در ذیل سیاست‌های آموزشی قرار می‌گیرد. بر این اساس، رابطه سیاست‌های کودکان، خانواده، مسکن و آموزش روشن می‌شود (هیل^۲، ۲۰۰۳: ۲۸۹). نمونه‌ای دیگر سیاست‌های ناظر بر جوانان است که دارای

۱. برگرفته از مقالات کتاب The students companion to social policy

نوعی آمیختگی با مسائل اجتماعی نیز است و مواردی مانند حاملگی دختران جوان، مشکلات آموزشی مانند اخراج از مدرسه و دانشگاه، اعتیاد، بی‌خانمانی جوانان، بیکاری و اقدامات بزهکارانه را دربرمی‌گیرد (کلز^۱، ۲۰۰۳: ۲۹۶). سایر موارد نیز به همین ترتیب است.

نهاد اجتماعی خانواده

خانواده‌ها در مرکز گفت‌وگوهای سیاسی و سیاست‌گذاری‌های اجتماعی قرار دارند. در انگلستان که کشوری پیشرو در زمینه سیاست‌های اجتماعی است، هر دو حزب سیاسی کارگر و محافظه‌کار ادعا می‌کنند سیاست‌هایی دارند که از خانواده‌ها حمایت می‌کند و به مادران شاغل، مادران نوجوان و جوان و مادران طلاق‌گرفته توجه دارد. بررسی آکادمیک رابطه میان خانواده و دولت، بخش گسترده‌ای از تحقیقات را به خودش اختصاص داده است. تمام اقداماتی که دولت‌ها انجام می‌دهند یا انجام نمی‌دهند، در زمینه تأمین اجتماعی، مالیات، بهداشت، آموزش، مسکن، اشتغال یا هرچیز دیگر بر خانواده‌ها و زندگی خانوادگی تأثیر می‌گذارد (میلار^۲، ۲۰۰۳: ۱۵۳).

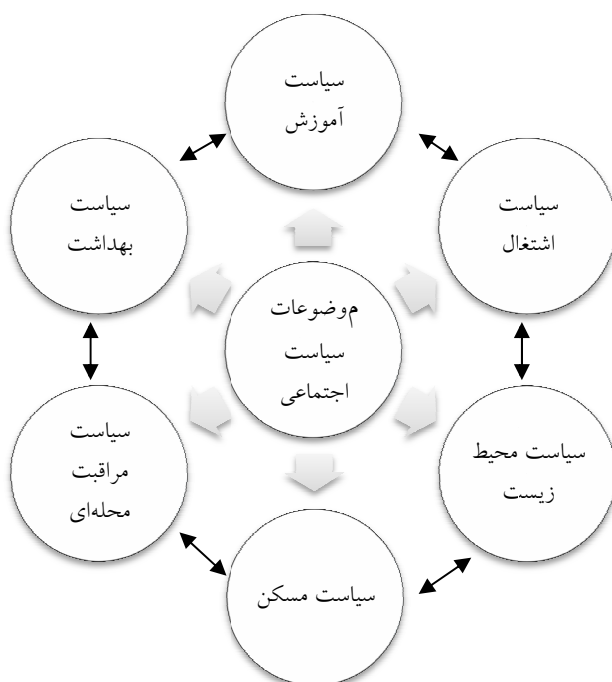
الگوی نظری

در این مقاله، سیاست اجتماعی از چهار منظر مطالعه می‌شود. اولین دسته‌بندی بر اساس موضوعات سیاست اجتماعی است که در آن مقوله‌های مسکن، اشتغال، بهداشت، آموزش،

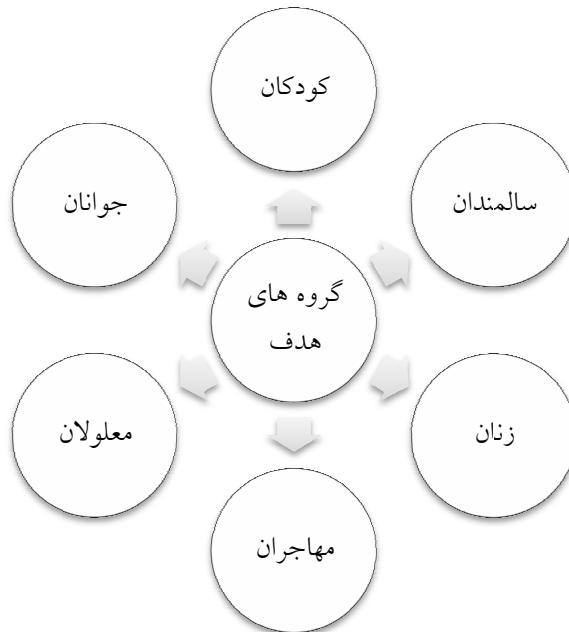
1. Coles
2. Millar

محیط زیست و مراقبت اجتماعی و محله‌ای مد نظر است. در این بخش از کار پژوهش توصیف محتوا و فراوانی هر موضوع به دست می‌آید.

نمودار ۱: موضوعات سیاست اجتماعی

در دسته‌بندی دیگر، که بر اساس گروه‌های هدف انجام می‌شود، سعی در مطالعه این مطلب است که موضوعات سیاست اجتماعی، که در دسته‌بندی اول مطرح شد، چه میزان در ارتباط با هر یک از گروه‌های هدف کودکان، جوانان، سالمندان، زنان، مهاجران و معلولین در کتب درسی نمود می‌یابد.

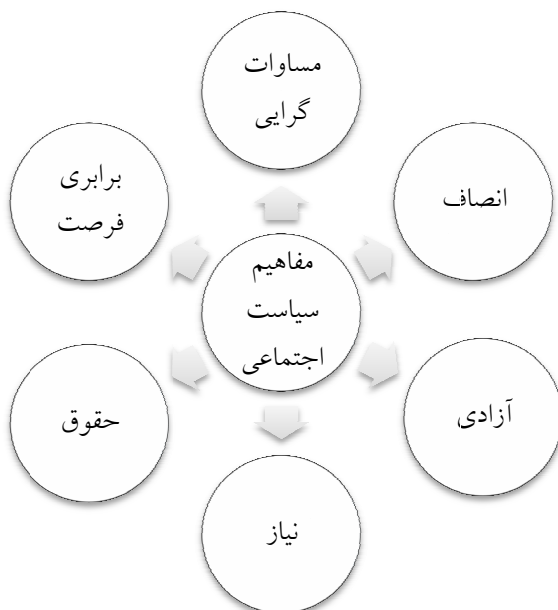
نمودار ۲: گروه‌های هدف سیاست اجتماعی

از میان نهادهای اجتماعی تنها به نهاد خانواده پرداخته می‌شود. نهاد خانواده از دو جهت بررسی می‌شود؛ اول از این لحاظ که موضوعات سیاست اجتماعی تا چه اندازه ناظر بر خانواده‌ها هستند و دوم اینکه چه نوعی از نهاد خانواده در کتاب‌های درسی بیشتر نمود دارد و با بیانی دیگر این کتاب‌ها در پی معرفی و نهادینه ساختن چه نوع خانواده‌ای هستند. مواردی که در کتاب‌ها با موضوعات سیاست اجتماعی و به طور مشخص با خانواده مربوط هستند، در فصل روش به همراه دو دسته‌بندی اول برای سهولت و گویایی بیشتر مطلب و با توجه به درهم‌تنیدگی سیاست‌های ناظر بر موضوعات و گروه‌های هدف، با هم در جداولی مشترک ترکیب شده‌اند. این مسئله که کتاب‌های درسی در پی معرفی و

نهادینه ساختن چه نوع خانواده‌ای هستند، به طور جداگانه در جداول مربوط بررسی خواهد شد.

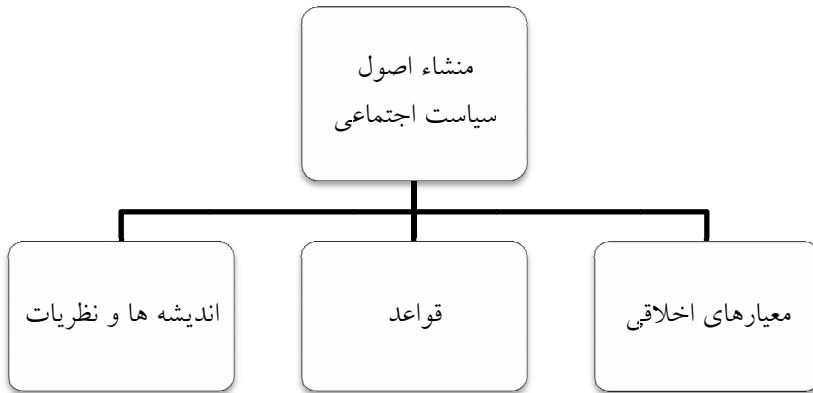
نتیجه‌گیری نهایی کار، به این خواهد پرداخت که از میان انواع اصول و مفاهیمی که سیاست اجتماعی از آنها نشأت گرفته است، کدامیک رهیافت رسمی سیاست اجتماعی ایران را^۱ تشکیل می‌دهد و از چه چیزی ناشی می‌شود.^۲

نمودار ۳: مفاهیم و اصول سیاست اجتماعی

۱. اگر آنچه در متون درسی مطرح شده را رهیافت رسمی در نظر بگیریم.

۲. اصول می‌توانند از معیارهای اخلاقی، قواعد بوروکراتیک و اندیشه‌ها و نظریات نشأت گرفته باشند.

نمودار ۴: منشأ اصول سیاست اجتماعی

روش

هدف پژوهش حاضر تحلیل محتوای کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی به لحاظ مقولات سیاست اجتماعی و میزان ارتباط آنها با گروه‌های هدف است. برای نیل به این مقصود از تکنیک تحلیل محتوای کمی برای توصیف و به دست آوردن فراوانی مقوله‌ها و از روش تحلیل محتوای کیفی برای تفسیر داده‌ها و نتایج استفاده شده است. چنانچه در الگوی نظری مشخص است مسئله پژوهش بر حسب مقوله‌ها تعریف و اطلاعات محتوا بر اساس مقوله‌ها طبقه‌بندی شده‌اند. برای اینکه مشخص شود چه میزان بسترسازی در زمینه سیاست اجتماعی معطوف به گروه‌های هدف و نهاد خانواده صورت گرفته است، جداولی ترکیبی طراحی شده‌اند که به طور همزمان موضوعات سیاست اجتماعی از قبیل مسکن، اشتغال، بهداشت، آموزش، محیط زیست و مراقبت اجتماعی و محله‌ای هر یک به طور جداگانه و درعین حال درصد ارتباط این موضوعات با هریک از گروه‌های هدف ذکر شده در الگوی نظری و نهاد اجتماعی خانواده در این جداول قابل بررسی است.

جامعه آماری و نمونه تحقیق

جامعه آماری این تحقیق را کلیه کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی تشکیل می‌دهند که در سال تحصیلی ۸۹-۸۸ در مدارس ایران تدریس شده‌اند. تمام کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی شامل پنج کتاب بخوانیم و پنج کتاب بنویسیم، مطالعه و تحلیل شده و کار به صورت تمام‌شماری انجام شده است. بنابر این، حجم جامعه آماری و نمونه تحقیق یکسان است.

واحد تحلیل

تصاویر، جملات و مضامین درس‌ها واحدهای تحلیل را در این پژوهش تشکیل می‌دهند. مضامین استخراج‌شده از متون (م) و تصاویر (ت) در جداول به تفکیک مطرح شده است.

ابزار گردآوری داده‌ها و اعتبار پژوهش

برای گردآوری داده‌های موردنیاز در این تحقیق، پس از یک مطالعه مقدماتی، مهم‌ترین مقوله‌ها مبتنی بر اهداف و سؤالات تحقیق در قالب چک‌لیستی تهیه و تنظیم شد. سپس گردآوری داده‌های موردنیاز تحقیق در چارچوب این مقوله‌ها انجام گرفت و سرانجام با توجه به چک‌لیست جداول لازم برای هر یک از کتاب‌ها استخراج شد. بنابراین ده جلد کتاب فارسی با استفاده از ابزار چک‌لیست تحلیل محتوا حاوی ۶ مقوله اصلی و ۲۱ مقوله فرعی بررسی شده است. سپس بر اساس جداول ده کتاب فارسی، یک چک‌لیست برای تمامی کتب فارسی مقطع ابتدایی تهیه شد و با استفاده از آنها جداول نهایی که در ادامه می‌آیند فراهم آمد. برای اعتباربخشی به کار در قسمت توصیفی پژوهش به اعتبار محتوا آن

طور که هولستی بیان می‌کند، بسنده شده و در قسمت تحلیل، تمام کتاب‌های راهنمای معلم (فارسی) سال‌های اول تا پنجم ابتدایی بررسی دقیق شده است.

یافته‌های پژوهش

در ده کتاب فارسی مقطع ابتدایی ۱۷۲۳ مورد وجود داشته که در آنها به مقوله‌های سیاست اجتماعی اعم از اشتغال، آموزش، بهداشت، محیط زیست و مسکن توجه شده است. این موارد نشان‌دهنده توجه به سیاست‌های اجتماعی و بستری است که در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی برای سیاست‌گذاری‌ها فراهم می‌شود.

از ۱۷۲۳ موردی که در آنها به مقوله‌های سیاست اجتماعی توجه شده است، ۲۲/۹ درصد موارد در خصوص اشتغال، ۲۰/۶ درصد در باب آموزش، ۱۰/۲ درصد در زمینه بهداشت، ۴۰/۹ درصد مربوط به محیط زیست و ۵/۳ درصد در مقوله مسکن بوده‌اند. به مقوله محیط زیست بیشتر از سایر مقوله‌ها و به مقوله مسکن کمتر از سایر مقوله‌ها پرداخته شده است. نکته قابل‌توجه این است که هیچ موردی در کتاب‌ها یافت نشده که در آن از مراقبت محله‌ای صحبتی به میان آمده باشد.

جدول ۱: فراوانی و درصد مقوله‌های سیاست اجتماعی در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی

مقوله‌های سیاست اجتماعی	تعداد	درصد
اشتغال	۳۹۵	۲۲/۹
آموزش	۳۵۵	۲۰/۶
بهداشت	۱۷۶	۱۰/۲
محیط زیست	۷۰۵	۴۰/۹
مراقبت محله‌ای	۰	۰
مسکن	۹۲	۵/۳
کل	۱۷۲۳	۱۰۰

در تصاویر کتاب‌های آموزشی بیش از متون آنها به موضوعات سیاست اجتماعی توجه شده است چنانچه ۵۵/۴ درصد از موارد در تصاویر کتاب و ۴۴/۶ درصد آن در متن کتاب‌ها هستند.

۶۳۷ مورد در کتاب‌ها وجود داشته که در آنها مقولات سیاست‌های اجتماعی در خصوص نهاد خانواده و گروه‌های هدف کودکان، جوانان، زنان و معلولان بوده‌اند. این موارد نشان‌دهنده بستری است که در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی برای سیاست‌گذاری در زمینه خانواده‌ها و گروه‌ها فراهم می‌شود. از ۶۳۷ موردی که در کتاب‌ها مربوط به گروه‌های هدف بوده‌اند، ۹/۳ درصد معطوف به گروه خانواده، ۸۸/۴ درصد معطوف به گروه کودکان، ۰/۳ معطوف به جوانان، ۱/۱ درصد معطوف به زنان و ۰/۹ معطوف به گروه معلولان بوده‌اند. هیچ موردی که نشان‌دهنده بسترسازی برای سیاست‌گذاری برای گروه‌های هدف سالمندان و مهاجران باشد در کتاب‌ها یافت نشده است. همچنین از گروه مهاجران در کتاب‌ها نامی برده نشده است.

موضوع ۴۰ درصد از درس‌های کتاب‌های فارسی در زمینه یکی از مقولات سیاست اجتماعی است. مراقبت محله‌ای تنها مقوله‌ای است که هیچ یک از ۱۱۰ درس به آن نپرداخته‌اند.

۱۶ درس از میان دروس کلیه کتاب‌ها مربوط به گروه کودکان، یک درس ناظر بر خانواده و یک درس معطوف به گروه معلولان است. هیچ یک از ۱۱۰ درس کتب فارسی مقطع ابتدایی به طور اخص به سایر گروه‌های هدف توجه نکرده است.

مقولات سیاست اجتماعی بیشترین فراوانی را در سال تحصیلی اول ابتدایی با ۲۷/۳ درصد فراوانی و کمترین فراوانی را در سال تحصیلی چهارم ابتدایی با ۱۱/۳ درصد فراوانی‌ها دارند. خانواده و گروه‌های هدف در کتب سال اول ابتدایی با داشتن ۳۰ درصد فراوانی، بیشترین توجه و در کتب سال پنجم ابتدایی با ۱۱ درصد فراوانی کمترین توجه را نشان می‌دهند.

جدول ۲: فراوانی و درصد مقولات سیاست اجتماعی و موارد توجه به نهاد خانواده در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی به تفکیک پایه تحصیلی

پایه تحصیلی	تعداد مقولات سیاست اجتماعی	درصد مقولات سیاست اجتماعی	تعداد موارد توجه به خانواده و گروه‌های هدف	درصد موارد توجه به خانواده و گروه‌های هدف
اول ابتدایی	۴۷۱	۲۷/۳	۱۹۱	۳۰
دوم ابتدایی	۴۴۳	۲۵/۷	۱۴۳	۲۲/۴
سوم ابتدایی	۴۰۶	۲۳/۶	۱۵۹	۲۴/۹
چهارم ابتدایی	۱۹۵	۱۱/۳	۷۴	۱۱/۶
پنجم ابتدایی	۲۰۸	۱۲/۱	۷۰	۱۱
کل	۱۷۲۳	۱۰۰	۶۳۷	۱۰۰

موضوعات سیاست اجتماعی در کتاب بخوانیم اول ابتدایی دارای بیشترین فراوانی (۳۱۳ مورد معادل ۱۸.۲ درصد) و در کتاب بنویسیم پنجم ابتدایی دارای کمترین فراوانی (۴۵ مورد معادل ۲.۶ درصد) است. به خانواده و گروه‌های هدف در کتاب بخوانیم اول ابتدایی با داشتن ۲۶/۹ درصد فراوانی اهمیت بیشتری داده شده است و کتاب‌های بنویسیم چهارم و پنجم ابتدایی با دارا بودن تنها ۳ درصد فراوانی کمترین توجه را به نهاد خانواده و گروه‌ها داشته‌اند.

موضوعات سیاست اجتماعی

موضوعات گوناگون سیاست اجتماعی که در این پژوهش بررسی و تحلیل شده به شرح زیر است:

اشتغال

بررسی اشتغال برحسب گروه‌های هدف در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی نشان می‌دهد که از بین ۳۹۵ مورد طرح شده در کتاب ۴۵/۶ درصد در تصاویر و ۵۴/۴ درصد در متن درس‌ها بوده‌اند. همچنین ۳۱۵ مورد (۷۹/۸ درصد) به مؤلفه اشاره به مشاغل یا صاحبان مشاغل و ۸۰ مورد (۲۰/۲ درصد) به مؤلفه بیان ویژگی‌های یک شغل اختصاص دارد. در بیشتر موارد، توجه به مشاغل در حد نام بردن یا یک تصویر از صاحب آن شغل است و با تفصیل به بیان ویژگی آنها و مسائلی مانند شرایط شغلی، محیط کار، درآمد، مزایا یا خطرهای مشاغل پرداخته نشده است.

توضیحات مربوط به مشاغل در کتاب‌های درسی در حد یک یا دو خط بوده است. بنابراین، توجهی سطحی به مشاغل شده است؛ در حالی که در کتاب‌های راهنمای معلم به کرات به مسئله آشنایی و علاقه‌مندی به مشاغل اشاره شده است (راهنمای معلم اول

ابتدایی، صص ۳۲-۳۹). توجه به مشاغل با گستردگی زیاد و عمق کم به صورت هدفمند و بنا بر اقتضای سن مخاطبان انجام گرفته است.

بررسی انواع مشاغل برحسب جنسیت در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی نشان می‌دهد که در ۶۵ مورد از مشاغل معرفی شده در کتاب، جنسیت صاحبانشان مشخص بوده است. از بین این ۶۵ شغل، زنان تنها در ۲۱/۵ درصد از مشاغل فعال هستند. مدیریت مدرسه، معلمی در مدارس، کشاورزی، قالی‌بافی، پخت نان‌های سنتی و فروش آن در روستاها، خیاطی، منشی‌گری، کتابداری، معلمی در کانون پرورش فکری و مهد کودک‌ها، پرستاری، پزشکی و کارهای خدماتی در منازل شغل‌هایی هستند که زنان در آنها حضور دارند و صاحبان سایر مشاغل در کتاب فقط مرد نشان داده شده‌اند. در تمام مدارس دخترانه مدیر و معلم‌ها خانم هستند و در مدارس ابتدایی پسرانه تقریباً به طور مساوی حضور معلمان آقا و خانم مشهود است (ن.ک. صفحه ۹ کتاب بخوانیم دوم ابتدایی).

از بین ۲۵۰ شاغل مطرح‌شده، ۷۹/۲ درصد شاغلان را مردان و ۲۰/۸ درصد را زنان به خود اختصاص داده‌اند. حضور فعال زنان به عنوان مادر در کتاب‌های درسی کاملاً مشهود است و رسیدگی به امور خانه مانند آشپزی و خیاطی از وظایف اصلی آنها به شمار می‌رود؛ برای مثال پاراگراف آخر صفحه ۶۳ کتاب بخوانیم سال چهارم، درس ۹، به تفکیک وظایف زن و مرد و اینکه مادرها به کار خانه می‌پردازند و پدرها به سر کار می‌روند اشاره می‌کند:

«آن روز، در خانه‌ها از غذا خبری نبود. مادرها دست روی دست گذاشته بودند و منتظر بودند. پدرها هم در اداره‌ها و مغازه‌ها و کارخانه‌ها در مانده بودند و مرتب خودشان را باد می‌زدند؛ چون آب نبود که بتوانند کولرها را روشن کنند»

تفکیک وظایف زن و مرد در کتاب‌ها کاملاً مشهود است و کار اصلی مرد کار بیرون از خانه است و انجام کارهای داخل خانه برای مردان حکم همکاری دارد. کتاب‌ها همکاری اعضای خانواده را تشویق می‌کنند. همکاری مردها در خرید، پارک بردن کودک، کتاب خواندن برای فرزندان، بازی کردن با کودک و چای ریختن برای اعضای خانواده خودش را نشان می‌دهد. در تمام کتاب‌ها در مواردی به همکاری کودک در خانواده و کار او در منزل نیز تأکید شده است؛ مثلاً در صفحه ۴۵ بخوانیم اول ابتدایی کودکی در دست نان دارد (خرید نان) یا در تصویر صفحه ۴۶ بخوانیم اول ابتدایی پسری در سبزی‌فروشی خرید می‌کند.

مواردی در کتاب‌ها وجود دارند که در آنها اشتغال کودک مطرح شده است. البته کارکردن کودکان نه در دنیای امروزی بلکه خودش را در حکایت‌ها و داستان‌های قدیمی نشان می‌دهد (ن.ک). بخوانیم، دوم ابتدایی، ف ۷، ص ۱۴۳؛ پنجم ابتدایی، ص ۶۵). مسئله کار کودکان در کتاب‌های درسی نه تشویق و نه تقبیح شده است حتی در درس چهارم از کتاب بخوانیم سال چهارم ابتدایی نیز که در آن به حقوق کودک توجه شده از کار کودکان و ممنوعیت کار کودکان به صراحت سخنی به میان نیامده است. روان‌خوانی دخترک کبریت فروش در کتاب بخوانیم سال پنجم ابتدایی نیز بیشتر از آنکه قبیح بودن کار کودک را در سنین رشد و تحصیل نشان دهد، نشان‌دهنده بی‌توجهی و بی‌اهمیتی افراد جامعه به کودکی فقیر است.

آموزش

مقوله آموزش برحسب گروه‌های هدف در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی دارای ۳۵۵ فراوانی است که ۳۹/۴ درصد در تصاویر و ۶۰/۶ درصد در متن کتاب‌ها بازتاب یافته است (جدول شماره ۳).

جدول ۳: فراوانی و درصد مقولات آموزش بر حسب نهاد خانواده و گروه‌های هدف در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی

خانواده و گروه‌های هدف												آموزش	
کل	کل تفکیکی		متفرقه		معلولان		زنان		کودکان		خانواده		
	م	ت	م	ت	م	ت	م	ت	م	ت	م		ت
۲		۲									۲		کتاب خواندن والدین برای فرزندان
۰/۶		۰/۶									۰/۶		درصد
۲۱۲	۱۷۶	۳۶	۲۰	۹						۱۵۵	۲۷	۱	ترویج فرهنگ مطالعه
۵۹/۷	۴۹/۶	۱۰/۱	۵/۶	۲/۵						۴۳/۷	۷/۶	۰/۳	درصد
۴۶	۳	۴۳						۷		۳	۳۶		انضباط آموزشی
۱۳	۰/۸	۱۲/۱						۲		۰/۸	۱۰/۱		درصد
۹۵	۳۶	۵۹			۳					۳۳	۵۹		تبلیغ تحصیلات
۲۶/۸	۱۰/۱	۱۶/۶			۰/۸					۹/۳	۱۶/۶		درصد
	۲۱۵	۱۴۰	۲۰	۹	۳			۷		۱۹۱	۱۲۴	۱	کل تفکیکی
	۶۰/۶	۳۹/۴	۵/۶	۲/۵	۰/۸			۲		۵۳/۸	۳۴/۹	۰/۳	درصد تفکیکی
۳۵۵			۲۹		۳			۷		۳۱۵		۱	کل
۱۰۰			۸/۲		۰/۸			۲		۸۸/۷		۰/۳	درصد

مؤلفه فرعی ترویج فرهنگ مطالعه که توجه به مطالعه کتاب‌های غیردرسی، علاقه‌مندی به کتاب و کتاب‌خوانی، کتابخانه، کتاب‌فروشی، روزنامه‌ها، مجله‌ها و غیره در ذیل آن جای گرفته‌اند (۲۱۲ فراوانی معادل ۵۹/۷ درصد) بیشترین فراوانی مقوله آموزش را به خود اختصاص داده است. بنابراین، مطالعات غیردرسی به میزان زیادی در کتاب‌های درسی تشویق و تبلیغ شده است.

به ترویج فرهنگ مطالعه به‌ویژه در میان کودکان در متن تمام کتاب‌های درسی و همچنین در کتاب‌های راهنمای معلم توجه مکرر شده است. درس دوم از کتاب بخوانیم چهارم ابتدایی برای توضیح ویژگی‌های جبار باغچه‌بان (مبدع الفبای کر و لال‌ها در ایران) این‌گونه آغاز می‌شود:

«من کودکی کنجکاو و فعال بودم. کتاب می‌خواندم، شعرهای کودکانه می‌سرودم و به نقاشی عشق می‌ورزیدم»

این جملات در بیان ویژگی‌های کودکی به کار می‌رود که در آینده آموزگاری موفق می‌شود و نخستین مهد کودک را در ایران پایه‌گذاری می‌کند و برای اولین بار در ایران به کودکان کر و لال خواندن و نوشتن می‌آموزد. بنابراین به نوعی به کودک القا می‌شود که فردی که کتاب می‌خواند، آینده موفق‌تری پیش رو دارد. در کتاب بخوانیم دوم ابتدایی هم مطلبی آمده که نمونه دیگری از تشویق کودکان به مطالعه کتاب‌های غیردرسی است:

«خانم آموزگار گفت: یک سال، پنجاه و دو هفته دارد و شما می‌توانید هر هفته یک کتاب بخوانید. اگر بخواهید ما می‌توانیم این کتاب‌ها را به کمک هم بخریم و برای کلاسما یک کتابخانه کوچک درست کنیم» (۱۳۸۹: ۱۵).

در راهنمای معلم پایه اول ابتدایی در بیان اصول برنامه زبان‌آموزی دوره ابتدایی، اصل چهار زمینه‌سازی برای مطالعه مستمر در زندگی کودک را عنوان می‌کند و راه‌کارها را این‌گونه برمی‌شمارد:

«پیش‌بینی بخش‌های متنوع کتاب‌خوانی، پیش‌بینی تمرین‌هایی در جهت استمرار روند کتاب‌خوانی و فعال نگاه داشتن زمینه آن، پیش‌بینی درس‌هایی به شیوه غیرمستقیم جهت زمینه‌سازی مطالعه و انس با کتاب، در نظر گرفتن ۵۲ کتاب غیردرسی مناسب در پایان هر کتاب درسی، پیش‌بینی ساعت مطالعه و کتاب‌خوانی در هر هفته و استفاده از روان‌خوانی در پایان هر فصل» (۱۳۸۹: ۳۰).

گسترش فرهنگ کتاب‌خوانی و تقویت مهارت خواندن، غنی‌شدن کتابخانه‌های مدارس از اهداف مؤلفان در جای‌دهی بخش کتاب‌خوانی در کتاب‌های درسی است. در راهنمای معلم پایه دوم ابتدایی آمده است:

«کتاب مناسب، بهترین وسیله برای غنی‌تر کردن هدفمند اوقات فراغت و لذت بردن از لحظات فراغت دانش‌آموز است. خواندن کتاب، عادت به مطالعه و انس با آن را در دانش‌آموز ایجاد کرده و باعث رشد کلامی، پرورش قدرت تفکر و اخذ اطلاعات و غنی کردن اندوخته ذهنی می‌شود» (۱۳۸۹: صص ۶۴-۶۵).

مؤلفه تبلیغ تحصیلات با ۹۵ مورد فراوانی معادل $\frac{26}{8}$ درصد در سطح بعدی قرار دارد. بیشتر مواردی که فراوانی آنها در ذیل تبلیغ تحصیلات آمده است در حد تصاویر و جملاتی است در خصوص مدرسه و کلاس درس و شادی دانش‌آموزان در محیط مدرسه یا در راه مدرسه یا داستان‌هایی که جریان آن در محیط مدرسه شکل می‌گیرد. در صفحه ۱۲۷ کتاب بخوانیم پایه سوم ابتدایی آمده است:

«من امروز، با دلی پر از امید و نشاط درس می‌خوانم و تلاش می‌کنم تا در آینده ایرانی زیباتر، پیشرفته‌تر، سربلندتر و آبادتر داشته باشم»

شعر «علم و هنر» خطاب به کودکان در *بخوانیم* چهارم ابتدایی که علم را کلید گنج می‌داند و آموختن علم و دانش را تشویق، جمله «خدایا، به من کمک کن تا رفتاری پسندیده داشته باشم، بیشتر درس بخوانم و پیشرفت کنم تا در آینده به مردم خوب کشورم و به همه مردم جهان خدمت کنم» در پاراگراف آخر صفحه ۱۷۲ کتاب *بخوانیم* پایه سوم ابتدایی، پاراگراف «مقصود از کوهی که در آن گیاهی می‌روید که مردگان را زنده می‌کند، علم و دانش است؛ زیرا علم و دانش مثل کوهی بلند و سر به فلک کشیده است .... اما مقصود از گیاهی که در این کوه می‌روید نیز نوشته یا کتاب است که انسان بی‌دانش و نادان را که مانند مرده است، دانا می‌کند.»

در صفحه ۹۰ *بخوانیم* پنجم ابتدایی و صفحه ۱۰۷، قسمت ۲، پیش‌بینی کن: «اگر همه دانش‌آموزان ایرانی خوب درس بخوانند ..» تنها مطالب مرتبط با فواید ادامه تحصیلات است.

مؤلفه انضباط آموزشی دارای ۴۶ مورد فراوانی است که ۳۹ مورد آن در ارتباط با گروه کودکان و در بیشتر موارد در خصوص یونیفورم آموزشی آنان و در سایر موارد در باب تأکید بر رعایت نظم و قانون و مقررات در محیط مدرسه و کلاس است. ۷ مورد نیز در گروه زنان قرار گرفته که مواردی را نشان می‌دهد که دانش‌آموزان پسر و دختر با یونیفورم‌های آموزشی متفاوت در کتاب‌ها در کنار هم نشان داده شده‌اند.

مؤلفه کتاب خواندن والدین برای فرزندان تنها دو مورد در تصاویر کتاب‌ها مشاهده شده است. در کتاب‌های درسی پدران را اهل مطالعه و علم می‌بینیم و همیشه پیشنهاد به مطالعه به فرزندان از جانب پدران صورت می‌گیرد نه مادران؛ مثلاً در موردی ذکر می‌شود

که پدر کتابی دست می‌گیرد و به مطالعه می‌پردازد و مادر مشغول پاک کردن سبزی می‌شود (بخوانیم، پایه پنجم، درس ۱۷، ص ۱۳۷) یا در مورد دیگری که دختری به دنبال معنی اسم خودش است پدرش او را به مطالعه بیشتر برای فهمیدن بیشتر تشویق می‌کند (بنویسیم، پایه سوم ابتدایی، ص ۶۰). پاراگراف دوم صفحه ۳، از کتاب بخوانیم پایه چهارم ابتدایی «به خانه برگشتم، پدر و مادرم درباره کتابی که خوانده بودند صحبت می‌کردند» تنها موردی است که در آن به مطالعه مادر هم اشاره شده است. موارد این چنینی نگرش عقل کل و دانای کل بودن پدر در خانواده را به ذهن متبادر می‌سازد.

مؤلفه وسایل کمک‌آموزشی با توجه به مواردی که در ذیل آن در نظر گرفته شده بود، مانند انواع فیلم‌ها، بازی‌های کامپیوتری آموزشی، ماکت‌ها و مدل‌های آموزشی در کتاب‌ها دارای فراوانی نیست. اما کارت‌های کلمات، ضبط صوت و نوارهای صوتی وسایلی کمک‌آموزشی هستند که در کتاب‌های راهنمای معلم به آنها اشاره شده است (برای مثال صفحه ۴۲ راهنمای معلم پایه پنجم ابتدایی). در کتاب بخوانیم سال دوم ابتدایی نیز در قسمت بازی درس اول، از کارت کلمات به عنوان وسیله کمک‌آموزشی استفاده شده است.

بهداشت

مقوله بهداشت در کتاب‌ها دارای ۱۷۶ مورد است که ۵۵/۷ درصد (۹۸ مورد) در تصاویر و ۴۴/۳ درصد (۷۸ مورد) در متن کتاب‌ها مطرح شده‌اند. مؤلفه‌های تغذیه سالم، ورزش، بهداشت فردی، بهداشت شهر و اماکن عمومی و بهداشت اجتماعی به ترتیب با ۳۶/۹، ۲۶/۱، ۲۲/۷، ۱۳/۱ و ۱/۱ درصد بیشترین تا کمترین فراوانی را در مقوله بهداشت شامل می‌شوند.

در کل ده کتاب فقط به دو مورد، آن هم در زیرنویس بهداشت اجتماعی توجه شده است. در صفحه ۲۸ کتاب بنویسیم چهارم ابتدایی به خانه‌های بهداشت اشاره شده است «درباره یکی از نهادهای اجتماعی که در بهداشت و سلامت عمومی فعال هستند بنویس» و در زیرنویس آمده است «در این زمینه می‌توانی یکی از موضوع‌های زیر را انتخاب کنی: اهمیت انتقال خون، خانه بهداشت و نقش آن، آتش‌نشانی، محیط زیست، مراکز آموزشی مانند مدارس و دانشگاه‌ها.»

در صفحه ۳۵ کتاب بنویسیم چهارم ابتدایی نیز به معرفی مراکز درمانی، نحوه مراجعه به آنها و مقررات آنها توجه شده است؛ آن هم در این حد که از کودک خواسته شده مطلبی را درباره آنها بنویسد و خود کتاب توضیحی برای این مسائل مطرح نکرده است. «درباره بهداشت عمومی دو بند بنویس. در این زمینه می‌توانی به موارد زیر پردازی: راه‌های پیشگیری از شیوع بیماری‌ها؛ راه‌های حفظ محیط زیست؛ راه‌های حفظ بهداشت مکان‌های عمومی مثل مسجدها، حمام‌ها، نانوائی‌ها، پارک‌ها، خیابان‌ها؛ معرفی مراکز درمانی عمومی؛ نحوه مراجعه به مراکز درمانی عمومی و مقررات آنها.»

جدول ۴: فراوانی و درصد مقولات بهداشت بر حسب نهاد خانواده و گروه‌های

هدف در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی

خانواده و گروه‌های هدف											بهداشت		
کل	کل تفکیکی		متفرقه		معلولان		جوانان		کودکان			خانواده	
	م	ت	م	ت	م	ت	م	ت	م	ت		م	ت
۶۵	۱۹	۴۶	۴	۳۶					۱۲	۳	۳	۷	تغذیه سالم
۳۶/۹	۱۰/۸	۲۶/۱	۲/۳	۲۰/۴					۶/۸	۱/۷	۱/۷	۳/۹	درصد
۴۶	۲۰	۲۶	۱۱	۵		۲	۱	۲	۸	۱۷			ورزش
۲۶/۱	۱۱/۴	۱۴/۸	۶/۲	۲/۸		۱/۱	۰/۶	۱/۱	۴/۵	۹/۶			درصد
۴۰	۲۳	۱۷	۷	۳					۱۶	۱۴			بهداشت فردی
۲۲/۷	۱۳/۱	۹/۶	۳/۹	۱/۷					۹/۱	۷/۹			درصد
۲۳	۱۴	۹	۷	۲					۷	۷			بهداشت شهر و اماکن عمومی
۱۳/۱	۷/۹	۵/۱	۳/۹	۱/۱					۳/۹	۳/۹			درصد
۲	۲		۲										بهداشت اجتماعی
۱/۱	۱/۱		۱/۱										درصد
	۷۸	۹۸	۳۱	۴۶		۲	۱	۲	۴۳	۴۱	۳	۷	کل تفکیکی
	۴۴/۳	۵۵/۷	۱۷/۶	۲۶/۱		۱/۱	۰/۶	۱/۱	۲۴/۴	۲۳/۳	۱/۷	۳/۹	درصد تفکیکی
۱۷۶			۷۷		۲		۳		۸۴		۱۰		کل
۱۰۰			۴۳/۸		۱/۱		۱/۷		۴۷/۷		۵/۷		درصد

محیط زیست

شاید بتوان مقوله محیط زیست را با ۴۰/۹ درصد فراوانی محبوب‌ترین و در عین حال با اهمیت‌ترین مقوله سیاست اجتماعی از نظر مؤلفان کتاب‌ها دانست. از ۷۰۵ مورد مقوله محیط زیست ۴۴۸ مورد آن (۶۳/۶ درصد) در تصاویر و ۲۵۷ مورد آن (۳۶/۴ درصد) در متن کتاب‌ها آمده است. مؤلفه‌های همزیستی انسان با حیوانات، همزیستی انسان با طبیعت، معضلات زیست محیطی و استفاده‌های مادی و شغلی و از طبیعت به ترتیب بیشترین تا کمترین فراوانی‌ها را دارا هستند.

در کتاب‌ها بر همزیستی با حیوانات مانند نگهداری از آنها، غذا دادن به آنها و کمک به حیوانات زخمی بسیار تأکید شده است. در کتاب‌ها مواردی مشاهده می‌شود مانند مردی که جوجه‌ای را که زمین افتاده در لانه آن می‌گذارد (درس هجدهم از کتاب بخوانیم دوم ابتدایی) یا کودکانی که به پرنده‌ای که بال آن شکسته کمک می‌کنند (صفحه ۶۹ از کتاب بخوانیم اول ابتدایی، بخش ببین و بگو). بر این امر در کتاب‌های راهنمای معلم نیز تأکید شده است.

بر همزیستی با طبیعت، درخت‌کاری، و اهمیت فضای سبز در داشتن محیطی سالم و زیبا در کتاب‌ها بسیار تأکید شده است و در کتاب‌های راهنمای معلم نیز مورد توجه قرار گرفته است. در صفحه ۲۰۵ کتاب راهنمای معلم دوم ابتدایی خطاب به معلمان این گونه آمده است: «در کلاس لازم است درباره اهمیت گیاهان و نیز میزان وقت صرف شده برای تولید یک گیاه که بسیار طولانی است، برای دانش‌آموزان توضیح داده شود. همچنین، چگونگی مراقبت از گیاهان و محیط زیست را نیز می‌توان تشریح نمود.»

به مؤلفه معضلات زیست محیطی، هم در کتاب‌های درسی و هم در کتاب‌های راهنمای معلم توجه شده است. درس ۱۹ بخوانیم پایه سوم ابتدایی، پاراگراف اول صفحه ۱۴۶،

«اگر جنگل نباشد خاک با باران شسته می‌شود و از بین می‌رود. بادهای تندی که می‌وزند ممکن است همه چیز را ویران کنند.» نمونه‌ای از توجه به معضل زیست محیطی و مسئله فرسایش خاک در کتاب‌های درسی است. جمله «اکنون که دود خودروها و کارخانه‌ها هوای شهر ما را آلوده کرده است، آسمان دیگر آبی و زیبا نیست» در صفحه ۳۶ کتاب *بخوانیم سوم ابتدایی* هم به معضلات زیست محیطی اشاره دارد.

جدول ۵: بررسی محیط زیست بر حسب نهاد خانواده و گروه‌های هدف در

کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی

خانواده و گروه‌های هدف								محیط زیست	
کل	کل تفکیکی		متفرقه		کودکان		خانواده		
	م	ت	م	ت	م	ت	م		ت
۳۷۳	۱۱۶	۲۵۷	۶۳	۲۱۸	۵۳	۳۵		۴	همزیستی انسان با حیوانات
۵۲/۹	۱۶/۴	۳۶/۴	۸/۹	۳۰/۹	۷/۵	۴/۹		۰/۶	درصد
۲۷۴	۱۰۵	۱۶۹	۷۱	۱۲۶	۲۹	۳۶	۵	۷	همزیستی انسان با طبیعت
۳۸/۹	۱۴/۹	۲۳/۹	۱۰/۱	۱۷/۹	۴/۱	۵/۱	۰/۷	۰/۹	درصد
۲۴	۸	۱۶	۷	۱۵			۱	۱	استفاده‌های مادی و شغلی از طبیعت
۳/۴	۱/۱	۲/۳	۰/۹	۲/۱			۰/۱	۰/۱	درصد
۳۴	۲۸	۶	۲۱	۴	۶	۲	۱		معضلات زیست محیطی
۴/۸	۳/۹	۰/۸	۲/۹	۰/۶	۰/۸	۰/۳	۰/۱		درصد
	۲۵۷	۴۴۸	۱۶۲	۳۶۳	۸۸	۷۳	۷	۱۲	کل تفکیکی
	۳۶/۴	۶۳/۶	۲۲/۹	۵۱/۵	۱۲/۵	۱۰/۴	۰/۹	۱/۷	درصد تفکیکی
۷۰۵			۵۲۵		۱۶۱		۱۹		کل
۱۰۰			۷۴/۵		۲۲/۸		۲/۷		درصد

در راهنمای معلم پایه سوم ابتدایی، صفحه ۷۴ اینگونه آمده است که مضمون درس «ما فقط یک کره زمین داریم» در *بخوانیم سوم ابتدایی*، درباره پاکیزه نگه داشتن محیط زندگی و ایجاد نگرش مثبت و احساس مسئولیت نسبت به پاکیزگی محل زندگی اعم از خانه، محله، شهر، روستا، کشور و حتی کره زمین است. دانش‌آموزان باید عوامل آلوده‌کننده محیط زیست (هوا، آب، خاک) را بشناسند و به راه‌حلهایی برای رفع آلاینده‌های هوا، خاک و آب و غیره بیندیشند و پیشنهادهایی برای حل مشکلات آلودگی محیط زیست خود ارائه کنند.

مؤلفه استفاده‌های مادی و شغلی از طبیعت کمترین فراوانی را در جدول محیط زیست دارا هستند. «درخت گفت: ما درختان می‌دانیم که شما آدم‌ها از تنه ما میز و صندلی و کاغذ و چیزهای دیگر درست می‌کنید ولی نمی‌دانیم چرا به فکر سلامتی جنگل و درختان نیستید.» در صفحه ۴۳ *بخوانیم سوم ابتدایی* و پاراگراف آخر صفحه ۱۲۵ و پاراگراف اول صفحه ۱۲۶ در کتاب *بخوانیم چهارم ابتدایی* «درختی که در جنگل می‌روید، رودی که از پیچ و خم کوهستان می‌گذرد، نفت و گازی که از زمین بیرون آورده می‌شود، مواد معدنی که از دل کوه استخراج می‌شود، ... ثروت‌های ملی ما هستند؛ بنابراین نگهداری و استفاده درست از آنها بر همه ما واجب است» که به استخراج نفت و مواد معدنی اشاره می‌کنند و به استفاده مادی از طبیعت توجه دارند.

مسکن

مقوله مسکن برحسب گروه‌های هدف در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی ۹۲ مورد مطرح شده است که ۸۸ مورد آن (۹۵/۶ درصد) در تصاویر و تنها ۴ مورد در متن درس‌ها آمده

است (مانند اشاره به مسکن در عنوان به خانه ما خوش آمدی و توجه به وسایل خانه در نگاره ۱ بخوانیم سال اول).

۶۹/۶ درصد مقولات مسکن در تصاویر نمای بیرونی خانه‌ها را نشان داده‌اند و ۳۰/۴ درصد به فضای داخلی خانه‌ها توجه کرده‌اند. در زمینه مقوله مسکن، تنها به دفعات نمایش فضای داخلی یا نمای بیرونی مسکن و صحبت در مورد آن پرداخته شده است. چیدمان وسایل و اثاث خانه و اینکه امکانات رفاهی آن به چه میزان نمایانگر زندگی سستی یا مدرن است در کتاب‌های درسی قابل بررسی و نیازمند مطالعه‌ای مستقل است. ۱. در مواردی که کودک یا کودکانی به تنهایی (منظور بدون حضور سایر افراد خانواده) در فضای داخلی یک خانه یا به طور کلی در یک مسکن نشان داده شده‌اند، فراوانی برای مقوله مسکن در ذیل گروه کودکان منظور شده است؛ زیرا اینگونه تصاویر نوعی از امکاناتی رفاهی که کودکان برای زندگی باید در اختیار داشته باشند به دانش‌آموزان القا می‌کنند؛ برای مثال تصویر مسواک زدن کودک در فضای سرویس بهداشتی، در صفحه ۲۵ کتاب بخوانیم دوم ابتدایی، یا تصویر کودکان یتیم در حیاط یکی از مراکز سازمان بهزیستی، در صفحه ۱۲۳ از کتاب بخوانیم دوم ابتدایی، یا تصویر پسری که روی زمین دراز کشیده و مشق می‌نویسد، در صفحه ۱۷۱ کتاب بخوانیم سوم ابتدایی، نمونه‌هایی از این موارد هستند. درباره مسکن در سایر گروه‌ها نیز به همین ترتیب عمل شده است.

---

۱. در برخی تصاویر فضای داخلی خانه‌ها سستی است و اعضای خانواده روی زمین غذا می‌خورند یا به پشتی تکیه می‌دهند (بخوانیم سال سوم ابتدایی، ص ۵) و در بعضی تصاویر فضای داخلی خانه مدرن است مانند تصاویری از محیط سرویس بهداشتی، حمام وان‌دار یا میز ناهارخوری (صفحات ۲۵ از بخوانیم دوم ابتدایی و ۹۸ از بخوانیم اول ابتدایی).

جدول ۶: فراوانی و درصد مقوله مسکن بر حسب نهاد خانواده و گروه‌های هدف
در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی

خانواده و گروه‌های هدف								مسکن	
کل	کل تفکیکی		متفرقه		کودکان		خانواده		
	م	ت	م	ت	م	ت	م		ت
۶۴		۶۴		۵۹		۱		۴	نمای بیرونی مسکن
۶۹/۶		۶۹/۶		۶۴/۱		۱/۱		۴/۴	درصد
۲۸	۴	۲۴		۵		۲	۴	۱۷	فضای داخلی مسکن
۳۰/۴	۴/۴	۲۶/۱		۵/۴		۲/۲	۴/۴	۱۸/۵	درصد
	۴	۸۸		۶۴		۳	۴	۲۱	کل تفکیکی
	۴/۴	۹۵/۶		۶۹/۶		۳/۳	۴/۴	۲۲/۸	درصد تفکیکی
۹۲				۶۴		۳		۲۵	کل
۱۰۰				۶۹/۶		۳/۳		۲۷/۲	درصد

انواع مسکن برحسب شهری، روستایی، ویلایی و آپارتمان نیز در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی مورد توجه قرار گرفته است، از بین ۶۸ موردی که در آنها نوع مسکن در کتاب‌ها مشخص شده است، در ۴۳ مورد (۶۳/۲ درصد) خانه‌های روستایی و در ۲۵ مورد (۳۶/۸ درصد) خانه‌های شهری نشان داده شده‌اند. توجه به خانه‌های روستایی در کتاب بیشتر از خانه‌های شهری است. از بین ۴۳ مورد خانه‌های روستایی، ۴۲ مورد آنها خانه‌های ویلایی و تنها یک مورد آپارتمان در روستا نشان داده شده است. از بین ۲۵ مورد خانه شهری، ۲۱ مورد آن خانه‌های آپارتمانی و ۴ مورد آن خانه‌های ویلایی بوده‌اند.

انواع خانواده

بررسی انواع خانواده در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی نشان می‌دهد، از بین ۶۵ موردی که در کتاب‌ها به نوع خانواده توجه شده است ۵۴ مورد (۸۳/۱ درصد) خانواده هسته‌ای دو سرپرست را معرفی کرده و ۶ مورد (۹/۲ درصد) خانواده هسته‌ای تک‌سرپرست اشاره شده است. خانواده گسترده اصلاً در کتاب‌ها مطرح نشده است و ۵ مورد نیز (۷/۷ درصد) به خانواده متوسط اشاره دارد (صفحه ۹۱ کتاب *بخوانیم* دوم ابتدایی از معدود مواردی است که به خانواده متوسط توجه می‌کند).

بنابراین بیشتر خانواده‌های معرفی و ارائه شده در کتاب‌ها، خانواده‌های هسته‌ای هستند و در اغلب موارد تعداد فرزندان این خانواده‌ها دو تا است. حتی در داستان سال‌های دور از خانه که یک خانواده سستی روستایی معرفی می‌شود، تعداد فرزندان دو تا است (درس سوم از کتاب *بخوانیم* چهارم ابتدایی، ص ۱۵).

مواردی در کتاب‌ها وجود دارد که در آنها به خانواده‌های هسته‌ای تک‌سرپرست اشاره شده است؛ مانند دختری که با پدرش زندگی می‌کند (روان‌خوانی فصل ۳، *بخوانیم* پنجم ابتدایی، صص ۶۵-۶۸)، پسری که با مادرش زندگی می‌کند (روان‌خوانی فصل ۷، *بخوانیم* دوم ابتدایی، ص ۱۴۳)، یا پاراگراف آخر صفحه ۱۳۰ *بخوانیم* چهارم ابتدایی، «همین حالا، آن دورها، مادری را می‌بینم که در کنار بچه بیمار خود اشک می‌ریزد. این زن بیچاره، با اینکه هر روز لباس می‌دوزد و کار می‌کند، آن قدر پول ندارد که برای فرزند خود دارو بخرد». تمام این موارد خودشان را در داستان‌ها و حکایت‌های قدیمی نشان می‌دهند و از کلیت داستان‌ها اینگونه برمی‌آید که والد دیگر فوت کرده است. اما در کتاب‌ها هیچ اشاره‌ای به خانواده‌های تک‌سرپرست سال‌های اخیر نشده است که به عنوان پدیده‌ای نوین، حاصل طلاق یا پدیده هم‌خانگی هستند.

جدول ۷: بررسی انواع خانواده در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی

انواع خانواده	تعداد	
	در متن	در تصویر
هسته‌ای دوسرپرست	۲۳	۳۱
درصد	۳۵/۴	۴۷/۷
هسته‌ای تک‌سرپرست	۵	۱
درصد	۷/۷	۱/۵
متوسط	۴	۱
درصد	۶/۲	۱/۵
گسترده	۰	۰
درصد	۰	۰
کل	۳۲	۳۳
درصد کل	۴۹/۲	۵۰/۸

بحث و نتیجه‌گیری

اگر آموزش را به عنوان یکی از حوزه‌های کلیدی سیاست اجتماعی بپذیریم که به لحاظ اجتماعی نه تنها به عنوان نیاز بلکه به عنوان حقوق افراد از اهمیت اساسی برخوردار است؛ ریشه‌های سیاست اجتماعی به انقلاب مشروطه بازمی‌گردد که توانست ایده آموزش عمومی را در دستور کار سیاسی قرار دهد (مسکوب، ۱۳۸۷: ۷۰). با وجود آنکه سال‌های زیادی از توجه دولت به سیاست اجتماعی به‌ویژه حوزه‌های کلیدی آموزش و بهداشت

می‌گذرد و با وجود اهمیت و توانمندی نهاد آموزش و پرورش در نهادینه ساختن سیاست اجتماعی در میان دانش‌آموزان، این کار به خوبی انجام نمی‌گیرد.

در کتاب‌های فارسی ابتدایی فصولی با عناوین نهادها، بهداشت، دانشمندان و محیط زیست وجود دارد که به نهاد خانواده، مدرسه و موضوعات آموزشی، بهداشتی و برخی مسائل مرتبط با محیط زیست توجه کرده است. اما در زمینه سیاست اجتماعی به صورت منسجم و هدفمند در کتاب‌ها بررسی و بحث نشده و به ارتباط و انسجام موضوعات سیاست اجتماعی و تأثیر متقابل آنها بر یکدیگر اهمیتی داده نشده است. به این موضوع می‌توان از طریق توجه به میزان مطرح شدن هر یک از موضوعات سیاست اجتماعی در کتاب‌ها دست یافت. ترویج فرهنگ مطالعه از مهم‌ترین اهداف کتب درسی در زمینه آموزش است که در کتاب‌ها به آن زیاد پرداخته شده است و در مقابل میزان توجه به مسئله مسکن هم به لحاظ کمی کمتر از آموزش و هم بسیار سطحی بوده و وضعیت مسکن خانواده‌ها مد نظر مؤلفان نبوده است. این در حالی است که وضعیت مسکن و آموزش یک دانش‌آموز با یکدیگر رابطه‌ای نزدیک دارند. دلیل روشنی برای این مطلب، که چرا به برخی موضوعات سیاست اجتماعی بیشتر و به برخی کمتر توجه شده و حتی اصلاً نامی از آن برده نشده است، در کتاب‌های درسی و راهنمای معلم یافت نمی‌شود.

در تمام کتاب‌ها به استثنای بنویسیم پنجم ابتدایی، مقوله محیط زیست به لحاظ فراوانی در صدر است؛ اما فراوانی مقولات اشتغال، آموزش، بهداشت و مسکن در کتاب‌ها متغیر است. این توجه به محیط زیست که خودش را بیشتر در مؤلفه‌های همزیستی با حیوانات و طبیعت نشان می‌دهد در حالی است که از مراقبت محله‌ای و اینکه چه شرایطی در حال بیماری، تنهایی و مشکلات برای سالمندان به وجود می‌آید سخنی به میان نیامده است. بی‌توجهی به مراقبت محله‌ای با وجود افزایش تعداد سالمندان در آینده‌ای نه چندان دور

در کشور، بی‌تناسبی در پرداختن به موضوعات سیاست اجتماعی را با نیازهای جامعه نشان می‌دهد.

در مورد مقوله مراقبت محله‌ای باید گفت که ۸۳/۱ درصد خانواده‌های معرفی شده در کتاب‌ها، خانواده‌های هسته‌ای دوسرپرست هستند و در بیشتر مواردی که در کتاب از خانواده‌ها صحبت به میان آمده است سالمندان با فرزندان خود زندگی نمی‌کنند و فقط به عنوان مهمان یا میزبان یک خانواده هسته‌ای (خانواده فرزندان) در کتاب حضور دارند. در عین حال، در کتاب‌ها هیچ صحبتی نه از مراقبت‌های محله‌ای و نه از خانه‌های سالمندان به میان نیامده است و به نوعی تکلیف سالمندان در کتاب‌ها نامعلوم است. می‌توان این‌طور نتیجه‌گیری کرد که اگر سالمندان در خانواده‌ها حضور ندارند، پس حتما در سال‌های ناتوانی خود توسط سازمان‌ها و خانه‌های سالمندان نگهداری می‌شوند؛ اما این موضوع هرچند که یک واقعیت اجتماعی در جامعه است، به سبب مسائل فرهنگی و تلاش برای جلوگیری خروج سالمندان از خانواده‌ها و ورود آنان به خانه‌های سالمندان، به صراحت بیان نمی‌شود.

غالب موارد معطوف به موضوعات سیاست اجتماعی در کتب فارسی دوره ابتدایی ناظر بر خانواده یا گروه هدف خاصی نیستند و به کلیت جامعه مرتبط‌اند. با این حال، ۶۳۷ مورد در کتاب‌ها وجود دارد که در آنها مقولات سیاست‌های اجتماعی در ارتباط با نهاد اجتماعی خانواده و گروه‌های هدف کودکان، جوانان، زنان و معلولان قرار گرفته‌اند. گروه کودکان بیشترین فراوانی را دارا است و بیش از سایر گروه‌ها مورد توجه قرار گرفته است. هیچ موردی که نشان‌دهنده بسترسازی برای سیاست‌گذاری برای گروه‌های هدف سالمندان و مهاجران باشد در کتاب‌ها یافت نشده است. حضور سالمندان (مانند پدر بزرگ‌ها و مادربزرگ‌ها) در کتاب‌ها کم‌رنگ است، اما در تمام مواردی که سالمندان در کتاب‌ها

حضور دارند سعی شده است که علاقه و احترام دانش‌آموزان به آنها تشویق و بر آن تأکید شود و احترام گذاشتن به بزرگترها و افراد پیر به عنوان یک کار شایسته نمود پیدا کند. در مورد مهاجران باید یادآوری کرد که با وجود حضور زیاد مهاجران افغانی در کشور و مباحثی مانند حقوق شهروندان در سایر کشورها (شهروند جهانی)، هیچ نکته‌ای در خصوص مهاجران در کتاب‌ها وجود ندارد و برای یک بار هم در کتاب‌ها از آنان نام برده نشده است.

بسترسازی‌ها در حوزه‌های سیاست اجتماعی و گروه‌هایی مثل کودکان و معلولان در کتاب‌ها به قصد تأثیر بر جامعه و جهت‌دهی به رفتار افراد در راستای ارزش‌های جامعه انجام شده است. ارزش‌های پشت سیاست‌ها به لحاظ محتوایی خودشان را در قالب‌های کمال مطلوب و مجموعه باورها و اعتقادات نشان می‌دهند و سعی در ساخت وجدان جمعی دارند. بنابراین، از تحلیل نقل‌قول‌های استخراج‌شده از کتاب‌ها، به‌ویژه مفاهیم موجود در فصولی با عنوان دین یا اخلاق فردی و اجتماعی، این نتیجه حاصل می‌شود که کتب درسی به ترویج اسلام فردگرا می‌پردازند.

کتاب‌ها تحت عناوینی مانند همدلی و همدردی با نیازمندان و کمک به مظلومان در عین حال که به تمامی افراد محروم جامعه نگاهی دارند، به تبلیغ فردگرایی و آزادی فردی می‌پردازند و کمک به دیگران را نه به عنوان کاری واجب بلکه به عنوان امری مستحب یاد می‌کنند که انجام آن انسان را به خدا نزدیک‌تر می‌سازد. اصل آزادی‌های فردی، رهیافت رسمی سیاست اجتماعی طرح‌شده در کتاب‌هاست که در اینجا معنایی اخلاقی، معنوی دارند و باید‌ها و نبایدهای ارزشی را در بر می‌گیرند. البته این تأکید بر آزادی‌های فردی با سیاست‌های اجتماعی تقابلی ندارد و می‌توان نوعی از سیاست‌ها را در جامعه ارائه کرد که همخوانی بالاتری با آزادی و مسئولیت فردی افراد جامعه داشته باشد.

منابع

- بخوانیم و بنویسیم، ۱۰ جلد در مقطع ابتدایی، سال تحصیلی ۸۹-۸۸.
- کتاب راهنمای معلم فارسی، ۵ جلد در مقطع ابتدایی، برگرفته از سایت اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی با آدرس www.chap.ir در تاریخ ۱۳۸۹/۵/۹.
- بلک‌مور، کن (۱۳۸۵). *مقدمه‌ای بر سیاست‌گذاری اجتماعی*، ترجمه دکتر علی‌اصغر سعیدی و سعید صادقی جقه، تهران: مؤسسه عالی پژوهش تامین اجتماعی.
- مسکوب، محمود (۱۳۸۷). "سیاست اجتماعی ایران در قرن بیست"م، ترجمه خیام عزیزی‌مهر، کتاب ماه علوم اجتماعی، شماره ۱: ۸۵-۷۰.
- Alcock, Pete, Erskine, Angus & May, Margaret (2003). *The student's companion to social policy*, 2nd ed., Blackwell publishing.
- Coles, Bob (2003). *The student's companion to social policy*, 2nd ed., Blackwell publishing.
- Hill, Malcom (2003). *The student's companion to social policy*, 2nd ed., Blackwell publishing.
- Millar, Jane (2003). *The student's companion to social policy*, 2nd ed., Blackwell publishing.